

bahseder. Bunun Burmalı Minare Camii olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bu teşhis yeteri kadar inandırıcı değildir.

Burmalı Minare Camii uzun süre terk edilerek harap olmaya bırakılmış, 1930'lu yıllarda da Ziraat Bankası'nın tarım aletleri ambarı olarak kullanılmıştır. 1962'de esaslı surette tamir edildiği gibi minaresi tamamlanmış, ihya edilerek ibadete açılmıştır. 1974 yılında ise kubbeleri bakırla kaplanmıştır.

Burmalı Minare Camii, kible istikame-tinde uzanan dikdörtgen bir esasa göre yapılan erken devir eserlerindendir. Orta eksen üzerinde peş peşe sıralanan kiremit örtülü üç kubbeye sahiptir. Örme pâyelere oturan kemerlerle ayrılan bu bölmeler dışında üç taraftan daha dar mekânlar ortadaki nefi çerçeveler. Giriş cephesinin daha itinalı bir işçilikle kesme taştan yapılmasına karşılık diğer cepheler moloz taşlardan örülmüştür. Burmalı Minare Camii plan bakımından, Amasya'daki Torumtay Camii ile Divriği Ulucamii gibi eserlerde uygulanan plan tipinin daha küçük ve sade bir örneğidir. Girişin bulunduğu duvarda açılan bir kapı bitişik türbenin üst katına geçit verdiği gibi buradan bir merdivenle de girişin hemen içindeki bölümün üstündeki mahfile çıkılır.

Burmalı Minare Camii'nde önemli bir mimari süsleme yoktur. Yalnız ewelce ahşap bir sundurma ile korunduğu giriş deliklerinden anlaşılan giriş cephesinde taş kapının sivri kemeri kabartma-oyma bir süsleme ile çerçevelenmiştir. Girişin iki yanında birer mihrap biçiminde niş ve köşelerde 3/4 kalınlığında sütuncuklar vardır. Kapı açıklığı ise yay kemerlidir. Ayrıca mihrapta lâcivert çinilerden bir çerçeve görülür. Bunun tepesinde dikdörtgen bir çerçeve içinde "amel-i Muhammed b. Mahmüd el-Errânî" yazısı okunmuştur. Ancak Gabriel'in kanatine göre bu şahsın caminin mimarı mı, sadece mihrabın yapıcısı mı, yoksa çinileri yapan usta mı olduğu anlaşılamamıştır.

Caminin giriş cephesinin sağ tarafında ayrı olarak yapılmış olan minarenin, Hüseyin Hüsameddin Bey'in verdiği bilgilerin ışığında, 1143 yılında (1730-31) Hacı Ahmed Efendi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Ancak Orta Asya Türk minare geleneklerinin devamı olan gövdesi burmalı böyle bir minarenin, Osmanlı sanatına Batı tesirlerinin sızmaya başladığı geç bir dönemde yapılmış olabileceğine inanmak zordur. İyi

bir tarihçi olmakla beraber hiçbir hususta kaynak göstermeyen Hüsameddin Bey'in bu cami ile Evliya Çelebi'nin Mahkeme Camii'ni aynı bina olarak kabul etmesi yanlışlığa sebep olmuş olabilir. Bizim kanaatimize göre Burmalı Minare Camii'nin minaresi XVIII. yüzyılın değil, devrinin veya erken Osmanlı döneminin yapısıdır.

Minare eski Selçuklu kümbetlerinde olduğu gibi köşeleri üçgen pahlı, kesme taştan bir kürsü üzerinde yükselir. Pabuç kısmında uçları aşağıya dönük sivri kabartmalar halinde başlayan yarım yuvarlak çubuklar ve aralarındaki yivler, bütün gövdede helezonlu biçimde bükülerek şerefe çıkmasına kadar yükselir. Şerefe ve korkuluğu sadedir. Petek kısmı da daha ince çubuklu ve burmalıdır. Sonraları yıkılan bu petek kısmı son tamirde tamamlanmış, üstüne de kurşun kaplı ahşap külâh konulmuştur. Bu minarenin en yakın benzerleri Filibe'de Muradiye, Afyonkarahisar'da Gedik Ahmed Paşa, Adana'nın Bahçe ilçesinde Ağca Bey camileriyle İstanbul Şehzadebaşı'nda Burmalı Mescid'in minareleridir.

Türbe. Giriş cephesinin solunda cami duvarına bitişik olarak yapılmış ve üst katına harimden de irtibatı olan türbe, Selçuklu mezar anıtları geleneğinin bir örneğidir ve cami ile birlikte inşa edilmiştir. Hüseyin Hüsameddin Bey'e göre burası Cümûdâr Türbesi olup Moğollar'dan Hülâgû Han'ın torunu Cümûdâr b. Yeşmût b. Hülâgû'ya aittir. Yanında da Amasya Emîri Abuşkay İşboğanıyan yatmaktadır. Hüsameddin Bey, "kayıtlara göre" dediği bu bilginin kaynağını göstermediğinden ne derece doğru olduğu bilinemez. Halbuki caminin hemen bitişğinde olduğuna göre bu türbede caminin esas kurucusu veya kurucularının yatması gerekir. Sonraları tamamı Amasya Müzesi'ne kaldırılan mumyalanmış cesetlerin 1271'e (1854-55) doğru Fethiye Camii'nden buraya getirildiği söylenmektedir.

Köşeleri üçgen şeklinde pahlı kare biçiminde olan kaide üzerinde yükselen türbe muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılmıştır. Gövde kısmı ise sekizgen şeklinde olup üstü son tamirde piramit biçiminde bir külâhla tamamlanmıştır. Altında cenazeler için mumyalık veya cenazelik mahzeni bulunan türbenin üst katına cami içinden geçilir. Kare planlı ve beşik tonozlu mahzene giriş, üst katın giriş sahanlığının altındaki bir menfezdendir. Üst kat 1147'de (1734-

35) kütüphane yapıldığına göre burada olması gereken sandukalar çok daha önceleri yok olmuştur. İçten kâgır bir kubbe ile örtülü üst katın üç cephesinde aynı hizada olmayan pencereler vardır. Bunlardan minareye bakan tarafta olanı diğerlerinden daha değişik şekilde bezenmiştir. Mukarnaslı nişin köşelerinde sütunçeler ve üstlerinde rozetler işlendiği gibi iki yan yüzlere de çok küçük mihrabiyele oyulmuştur. Böylece burası türbenin dışarı açılan kapısı karakterindedir. Fakat böyle bir kapıya ulaşmayı sağlaması gereken çift taraflı merdiven yoktur. Belki ilk tasarımı sonra değiştirildiğinden kapı pencereye dönüştürülmüştür. Burasının bir hâcet penceresi olması halinde yine buraya erişebilmek için bir merdivene ihtiyaç vardı. Türbenin gövdesiyle külâh kısmını ayıran sacak silmesinin altında mukarnaslı bir kuşak dolanır.

Amasya'da Burmalı Minare Camii ve Türbesi, Anadolu'da Türk mimarisinin en erken ve değerli eserlerinden olup gerek inşa tarihi gerekse mimarileri bakımından etraflı şekilde incelenerek birçok meselenin aydınlığa çıkarılması gereken yapılardandır. Ayrıca eski bir fotoğrafta caminin giriş cephesi önünde görülen tonozlu harabenin mahiyeti ve cami ile münasebeti olup olmadığı da araştırılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186; *Amasya Târîhi*, I, 115-117 (cami), 192-193 (türbe); Cuinet, I, 745; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler I*, İstanbul 1346/1927, s. 99-100; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1934, II, 17-20; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1972, I, 199-205; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri: I Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986, s. 56-59.

SEMAVİ EYİCE

BURNAZ HASAN AĞA

(bk. HASAN AĞA, Enfi).

BURSA

Marmara bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Uludağ'ın kuzeybatı eteğinde, aynı adlı ovanın güney kenarında meyilli bir mevkide kurulmuştur. Bugün şehrin büyük bir bölümü batıdaki alçak kısımda yer almaktadır. Şehir hem uygun meyle sahip dağın yamaçlarına doğru tırmanan, hem de ovaya doğru inen bir yayılma gösterir.

Tarih. Bursa'nın Antikçağ'lardaki adı Prusa'dır. Bugünkü ismi de buradan gelir. Şehrin genellikle Bithinya krallarından Prusias tarafından kurulduğu kabul edilir. Antik dönemdeki Prusa adlı diğer şehirlerden ayırt edilmek için "Prusa ad Olympum" (Olimpos Prusası) adıyla anılmıştır. Şehrin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda milattan önce II. yüzyıl sonlarında Prusias'a iltica eden Kartacalı Annibal'ın teşebbüsü ile kurulduğu kaydedilir. Ayrıca Bithinya kralları tarafından şimdiki hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşimin üzerinde yeniden tesis edildiği de belirtilir. Şehir Pontus Kralı Mithradates'in mağlup edilmesinden sonra Romalılar'ın eline geçti ve önce Nicomedia'ya bağlandı. İmparator Traianus zamanında buraya bir vali tayin edildi. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra ise Doğu Roma hâkimiyetindeki şehirlerden biri oldu. Bu dönemde zaman zaman müslüman Arap ordularının ve ardından da Türkler'in hücumlarına mâruz kaldı. Anadolu fâtihî Süleyman Şah 1080'de İznik'i alarak kendisine merkez yaptıktan hemen sonra Bursa'yı fethetti. İznik'in 1097'de yeniden Bizans hâkimiyetine girmesinin peşinden buranın da zaptedilip edilmediği hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak 1107'de I. Kılıcarşan'ın ölümü ile şehzadeler arasında başlayan mücadeleler sırasında şehrin Türkler'in hâkimiyetinden çıktığı tahmin edilmektedir. Şehir 1113'te Türk kuvvetleri tarafından tekrar zaptedildiyse de az sonra İmparator Aleksis Komnenos tarafından geri alındı. Böylece Osmanlılar'ın bu bölgede faaliyet göstermelerine kadar Bizans'ın elinde kaldı. XIV. yüzyıl Bizans tarihçisi Pachymeres'in kaydına göre 1300'lerde Türkler'in Batı Anadolu'ya yayılışları sırasında Bizans'ın elinde kalan üç önemli kale-şehirden biri de Bursa idi.

Şehir ilk olarak 1308'de diğer tekfurlarla ittifak kurarak Osmanlı kuvvetlerini Dinboz Geçidi'nde durdurmak isteyen Bursa tekfurunun mağlup edilmesinden sonra Osman Bey tarafından kuşatma altına alındı. Bu kuşatma sonuca ulaşmamakla birlikte şehir abluka siyaseti ile tazyik edilmeye başlandı. On yıldan fazla bir süre herhangi bir yardım alamayan Bursa halkını perişanlığa ve açlığa mahkûm eden bu abluka yüzünden şehir Osmanlılar'a teslim edildi (6 Nisan 1326). Bizanslı kumandanın İstanbul'a gitmesine izin verildi, ancak şehrin Osmanlılar'a teslimini sağlayan baş-

danışmanı buradan ayrılmayarak Osmanlı hizmetine girdi. Ayrıca Bursa metropolitenin de şehirde kalıp görevini sürdürmesine müsaade edildi. Bursa'nın Rum halkı kaleden aşağı kısımlara nakledilerek yerleştirildi. Kale ve civarında stratejik mecburiyetler dolayısıyla sadece Türkler'in yerleşmesi sağlandı. 1432'de şehre gelen B. de La Broquière kalede 1000 kadar evin bulunduğunu yazar. 1640'ta buraya gelen Evliya Çelebi de kale içindeki iskânı belirtmektedir.

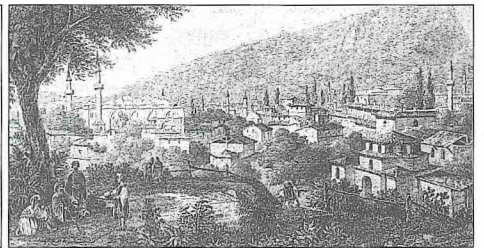
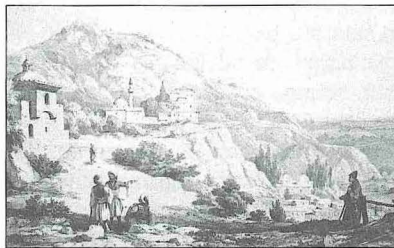
Fetihden sonra inşa faaliyetleriyle yeni bir çehre kazanmaya başlayan şehre her taraftan ahali nakli yapıldı ve gelişmesi desteklendi. Orhan Gazi kale içindeki manastırı camiye çevirtti, bunun yanında Bey Sarayı adı verilen bir de saray yaptırdı. Burası ovaya nâzır bir yerde olup bugün Tophane adıyla anılmaktadır. Ayrıca 1337-1338 tarihli bir kitâbe burada bir de cami inşa edilmiş olduğunu gösterir.

Bursa Orhan Gazi tarafından Osmanlı Beyliği'nin merkezi yapıldı. Orhan Gazi gümüş sikkesini (akçe) 1327'de burada darbettirdi. 1339-1340'ta kalenin doğu tarafında cami (Orhan Camii), imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan (Beyhanı, Emirhanı) oluşan bir külliye vücud getirdi. Bu bina grupları şehrin merkezini teşkil etti. Burası bugün de şehrin canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini korumaktadır. Alâeddin Bey, Çoban Bey, Hoca Nâib gibi adlar taşıyan yeni semtler bu dönemde kuruldu. Nitekim 1333'te şehri ziyaret eden İbn Battûta burayı canlı pazarları, büyük caddeleri bulunan güzel bir belde olarak tarif eder. Bundan sonraki dönemlerde gelişmesi daha da hızlanan şehrin başka kesimlerinde padişahlar, hânedan mensupları ve diğer ileri gelenler sayesinde zengin vakıfların tahsis edildiği birçok ticarî ve dinî merkezler teşekkül etmeye başla-

dı. Bunlar Yıldırım, Emîr Sultan, Sultan Mehmed (Yeşil) gibi yeni bölgelerin ve mahallelerin oluşmasını sağladı. Şehirde en büyük gelişme I. Bayezid zamanında gerçekleşti. Bu dönemde 1399'da muhteşem Ulucami inşa edildi. O devrin şeyhahlarından Schiltberger şehirde 200.000 ev (?) ile hangi dine mensup olursa olsun bütün fakirlere açık sekiz imaretin bulunduğunu belirtir. Her ne kadar hâne sayısında mübalağa veya yanlışlık varsa da verdiği bilgiler buranın o dönem Batı Anadolu'sunun en muazzam şehirlerinden biri olduğunu gösterir. Ancak Timur'un Anadolu'ya girip 1402'de Osmanlılar'ı mağlup etmesi Bursa'nın gelişmesine darbe vurdu. Timur'un askerleri Bursa'ya girerek her tarafı yağmalayıp şehri ateşe verdiler. Yangın sırasında ilk Osmanlı padişahlarına ait resmî vesikalar ve birçok telif eser yok oldu.

Timur'un istilâsı ve sonraki fetret devrinde Bursa'nın yerine Edirne devletin başşehri haline geldi. İç savaş devresinde birbirleriyle mücadele eden şehzadeler, Edirne gibi Bursa'yı da kendi kontrollerine almak için büyük çaba sarfettiler. Bursa'da tahta çıkmış olan II. Murad döneminde şehir süratle büyümeye ve toparlanmaya başladı. Sultan Murad, Fazlullah Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe Ali Bey, Şehâbeddin Paşa gibi devlet erkânı tarafından tahsis edilen vakıflar sayesinde daha sonra bunların adlarıyla anılacak olan yeni bölgeler ve mahallelerin teşekkülü sağlandı. 1432'de şehri gören B. de La Broquière de Bursa'yı çok güzel bir yer, önemli bir ticaret merkezi ve Türkler'in en muazzam beldesi şeklinde vasıflandırır. Ayrıca burada Kara Mûsâ (?) adlı birinin muhafız olarak bulunduğunu, imaretlerin dördünde fakirlere her gün yemek dağıtıldığını, şehrin çarşılarında her cins ipekli kumaşın, değerli taşların

XIX. yüzyıl ortalarında Bursa'da Muradiye ve Ulucami civarını gösteren gravürler
(Ch. Texier, *L'Asie Mineure*, Paris 1862, lv. 18, 16)

XIX. yüzyılın ilk yarısında Bursa Emir Sultan Camii çevresini gösteren bir gravür (R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London 1940, I, 21)

ve incilerin ucuz fiyatla satın alınabildiğini, Ceneviz, Venedik ve diğer devletlerin tüccarlarının ticarî faaliyetlerini sürdürdüklerini yazar.

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u merkez yapmadan önce Bursa İstanbul'un bir rakibi olarak gelişme göstermişti. Fakat daha sonra ahalinin çoğunun yeni pâyitaht İstanbul'a göçürülmesi bu rekabeti ortadan kaldırdı. Ancak Bursa yine de Fâtih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı dönemindeki büyük iktisadî gelişmelerden faydalandı. Ayrıca onun saltanatı zamanında doğuya doğru girişilen seferler için bir askerî merkez olma özelliğini de kazandı. Fâtih'in ölümü ile başlayan saltanat mücadelesinde Şehzade Cem'in taraftarlarının merkezi oldu; hatta Cem burada kendisini sultan ilân etti, para bastırdı ve on sekiz gün saltanat sürdürdü. Onun amacı Bursa'yı merkez yaparak Anadolu'ya hâkim olmaktı. Cem hadisesinin kapanmasından sonra şehirde çok önemli bir olay cereyan etmedi. Yalnız zaman zaman XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı hadiselerle şahit oldu. 1577'de güvenliğin temini için semtler arasına gayet sağlam kapılar konuldu ve muhafızlar yerleştirildi. Ardından Rumeli'den Arnavutlar'ın şehre göçü de ciddi problemlerin doğmasına yol açtı. Şehir 1595'ten itibaren Celâlî gruplarının hücumlarına uğradı, 1608'de Celâlî Kalenderoğlu burayı yağmalamak üzere geldi. Ayrıca IV. Mehmed zamanında isyan eden Abaza Mehmed Paşa'nın da tehdidine mâruz kaldı. Ancak bu geçici tehlike ve badirelere rağmen Bursa Osmanlılar'ın üç büyük merkezinden biri olma özelliğini devam ettirdi. XVII. yüzyıla kadar Bursa Sarayı zaman zaman buraya gelen padişahlar tarafından kullanıldı. Şehir XVIII ve XIX. yüzyıl

boyunca nisbeten sakin bir dönem geçirdi. Ancak 8 Temmuz 1920'de Yunan işgaline uğradı, 10-11 Eylül 1922'de geri alındı. Cumhuriyet döneminde aynı adla kurulan ilin merkezi oldu.

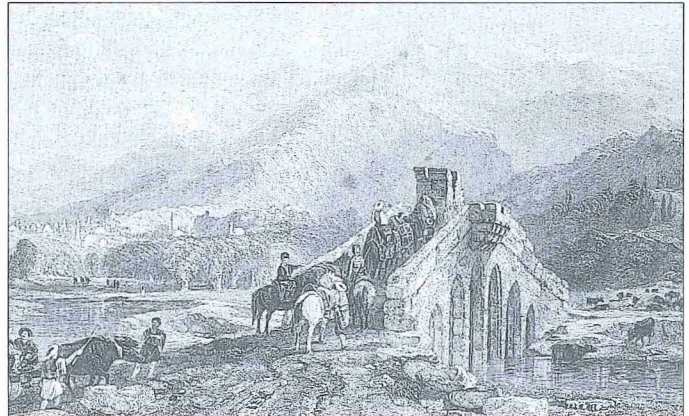
Sosyal ve İktisadî Yapı. Osmanlı Devleti'nin en büyük şehirlerinden biri olan Bursa tahrir defterlerine göre XVI. yüzyıl başlarında 152 civarında mahalleye sahipti. Bu rakam asrın ikinci yarısında 168'e yükseldi, nüfusu ise giderek artış gösterdi. II. Mehmed devrine ait bir sicil kaydına göre Bursa'da 5000 avârız hânesi, yani yaklaşık 30.000 kadar nüfus barınıyordu. Bu rakam 1487'de 6456 hâneye (yaklaşık 37.000 kişi) yükseldi. XVI. yüzyılın başlarında hemen hemen aynı durumunu muhafaza eden şehir bu asrın ikinci yarısında daha da kalabalıklaştı ve nüfusu 1573 tarihli tahrir göre 60.000'i geçti. Burada ayrıca gayri müslim cemaatler de bulunuyordu. Bunların nüfusu XVI. yüzyılın başlarında 400 hristiyan, 600 yahudi olmak üzere 1000, ikinci yarısında 3000 hristiyan 1500 yahudi olmak üzere 4500 kadardı. XVI. yüzyılda şehrin en kalabalık mahallelerini Emîr Sultan, Sultaniye İmareti, Hacı Baba (bugün Ahmed Aziz Paşa), Yıldırım Bayezid (Yıldırım), Cedit Yiğidoğlu (Yeni Yiğit), Reyhan Paşa, Hoca Enbiya, Umur Bey, Dâye Hatun, Şeyh Paşa, Murad Han, Hamza Bey, Bayezid Paşa, Timurtaş ve Kiremitçioğlu mahalleleri teşkil ediyordu. Ayrıca 1530'larda şehirde sekiz imaret, yirmi iki medrese, on sekiz cami, 130 mescid, on zaviye ve on da büyük hanın bulunduğu tesbit edilmişti.

1548'de şehre gelen Fransız seyyahı Belon, buranın çok güzel ve müsait bir mevkide bulunduğunu, Lyon'dan daha geniş bir sahaya yayıldığını, İstanbul kadar servet ve nüfusa sahip olduğunu belirterek ipek sanayii sayesinde büyük şöhret kazandığını, her yıl 1000'den faz-

la deve ile Anadolu ve Suriye'den getirilen ipeklerin burada işlenip boyandığını ve sonra da başka memleketlere gönderildiğini yazar. Şehrin durumunu en canlı şekilde Evliya Çelebi tasvir eder. Ona göre iç kalede 2000 hâne, yedi mahalle, yedi mescid, yirmi dükkân, bir hamam, bir çarşı bulunmakta, ayrıca burada Sultan Orhan Camii ve Türbesi de yer almaktadır. Aşağı surlarının III. Mehmed zamanında Celâlî eşkıyasının hücumlarından korunmak için yapıldığını belirten Evliya Çelebi şehrin kat kat yükseldiğini, 23.000 kadar ev ile 176 müslüman, dokuz Rum, yedi Ermeni mahallesi, bir Kıptî mahallesi, dokuz yahudi cemaati ve bir de Miskinler mahallesinin bulunduğunu, son derece canlı bir alışverişin yapıldığı pazar ve çarşılarında 9000 dükkân, ayrıca bir de kale gibi dört kapılı büyük bir bedesten ile 357'si sultanlar, vezirler ve diğer ileri gelenler tarafından yaptırılmış camilerin de dahil olduğu 1040 kadar irili ufaklı caminin yer aldığını yazar. 1675'te şehre gelen George Wheler ise bu sıralarda Bursa'da 40.000 Türk ile 12.000 yahudinin yaşadığını, ayrıca az sayıda Ermeni ve Rum'un bulunduğunu kaydeder.

Şehir fizikî bakımdan ve nüfus yönünden XVII. yüzyılda gösterdiği gelişmeyi sonraki asırlarda da sürdürdü. Ancak 1855'teki büyük zelzele şehrin harap olmasına yol açtı. 1861'de burayı ziyaret eden Perrot, şehrin harap halde olup nüfusun ancak 35.000'e ulaştığını, ayrıca yedi sekizi Avrupalılar'a ait buharla çalışan otuz beş kadar iplikhânenin bulunduğunu belirtir. XIX. yüzyılın sonlarına ait kayıtlarda nüfus hakkında farklı rakamlar mevcuttur. V. Cuinet'e göre Bursa'nın nüfusu 76.303, diğer bazı seyyahlara göre 90.000 civarında idi. 1892 yılına ait salnâmede ise Bursa'nın nüfusu 5158 Rum, 2548 yahudi, 7541 Ermeni

1838 yılında Bursa ve Uludağ'ı gösteren Allom tarafından yapılmış bir gravür (R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London 1940, I, 18)

ve kalanı müslüman olmak üzere 76.000 olarak gösterilir. Ayrıca burada 165 cami, elli yedi okul, yirmi yedi medrese, yedi imaret, yedi kilise, üç sinagog, kırk dokuz kervansaray ve otuz altı fabrikanın bulunduğu kaydedilir. 1927 sayımında nüfusun 61.690 olduğu tesbit edilmiştir.

Bursa Osmanlılar döneminde siyasi yönden olduğu kadar iktisadi faaliyetler bakımından da büyük öneme sahipti. Önceleri Osmanlı idaresi altında hristiyan dünyasına yakın milletlerarası bir ticaret merkezi olarak gelişme gösterdi. İran ipek kervanları giderek artan bir şekilde Bursa'ya geliyordu. 1400 yılı dolaylarında burada bulunan Schiltberger'e göre şehir ipek ticaret ve endüstrisinin milletlerarası bir merkezi durumundaydı. Bursa'ya ulaşan ana ipek yolu Tebriz-Erzurum ve Tokat güzergâhını takip ediyordu. Diğer önemli ticaret yolları da bu ana yola bağlanarak şehre ulaşıyordu. Eski Halep-Konya-Kütahya yolu bu sıralarda yeniden önem kazanmıştı. 1432'de B. de La Broquière Şam'da bu yolu takip eden Mekke kervanına katılmış ve getirilen baharat Bursa'da Galatalı Ceneviz tâcirlerine satılmıştı. Bir taraftan Şam-Halep-Bursa yolu, diğer taraftan İskenderiye-Antalya deniz yolu XV. yüzyılda giderek yoğun bir faaliyete sahne oldu. Baharat, şeker, boya, sabun gibi ticaret malları Suriye ve Mısır'dan bu yollar vasıtasıyla Bursa'ya taşınmaya başlandı. Hintli tüccarlar bu yolları takip ederek Bursa'ya geliyorlardı. Meselâ 1478'de Mahmûd-ı Gâvân'ın ticarî temsilcileri Hint mallarını Bursa'ya getirmişlerdi. Ayrıca bu ticaret 1470 yılı civarında Bursa pazarlarında baharat ticareti yapmayı ümit eden Floransalılar için büyük öneme sahipti. Fakat Bursa'daki yüksek fiyat dolayısıyla baharat ticare-

ti hiçbir zaman Mısır ile rekabet edilebilecek derecede gelişme gösteremedi. 1487'de Bursa'ya getirilen biber ve boyadan alınan gümrük vergileri yıllık 100.000 akçeye ulaşmıştı. Bursa XVII. yüzyıla kadar Balkanlar, Doğu Avrupa ve İstanbul için Doğu mallarının önemli bir antreposu olma özelliğini korudu.

İpek ticareti ve endüstrisi Bursa'da refahın ana kaynağı idi. Tebriz'den gelen kervanlar çok kıymetli Gilân, Esterâbâd ve Sârî ipeklerini Bursa'ya getirirdi. Bu faal ticaret Bursa kadı sicillerindeki kayıtlarda açıkça görülmektedir. Bursa'da ticarî temsilcileri bulunan Ceneviz, Venedik ve Floransalılar birbirleriyle rekabet halinde ipek almaya çalışıyorlardı. Bu ticarete kullanışlı ve geçerli bir uygulama, yünlü mâmullerin ipekliyle mübadelesi şeklinde gerçekleşiyordu. 1501'de Floransalı Medici ailesinin ticarî temsilcisi Maringhi, ipeğin bir yükünün 70-80 duka kâr sağladığını belirtir. 1479'da İran'dan ithal edilen ipeğin değeri 150.000 Venedik altınına ulaşmıştı. Bu ipeğin çoğu mahallî ipek dokuma tezgâhlarında tüketiliyordu. 1502'de Bursa'da 1000'den fazla dokuma tezgâhı bulunuyordu. Bunların çoğu özel teşebbüs elinde idi ve müreffeh bir şehirli zümresini ortaya çıkarmıştı. Bu yüksek ve orta seviyedeki şehir ahalisi, XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun aşağı yukarı % 70'ini teşkil etmekteydi. İpek işçilerinin çoğu köle idi ve bunlar belirli bir süre sonra âzat ediliyor, hatta bizzat müteşebbis hale geliyorlardı. Bursa'ya ait *iẖtisab** kanunlarında, adı geçen farklı kesimlere mensup kişilerin statüleriyle ne çeşit ve hangi cins ipekliğin dokunduğu konusunu aydınlatacak bilgiler bulunmaktadır. Bundan anlaşıldığına göre Bursa kemhâsi, müzehhep kadifesi çok aranan ipekli idi ve özellikle Avrupa'da, Mısır'da ve İran'da büyük alıcı kitlesi buluyordu. Fakat bunların başlıca alıcısı Osmanlı sarayı idi. Bursa'da imal edilen ince ipekli vâle ve tafta adı veriliyor, bunlar geniş ölçüde kullanım için ihraç ediliyordu.

Bursa'daki yoğun ticarî faaliyeti, XV. yüzyılda inşa edilmiş birçok kervansarayın bulunması da göstermektedir. Bunlar arasında I. Mehmed'in saltanatı zamanında yapılan İpek Hanı, II. Mehmed döneminde inşa edilen Mahmud Paşa Hanı ve Koza Hanı adıyla bilinen büyük hanlar, II. Bayezid zamanında yapılan Pirinç Hanı sayılabilir. Bursa ayrıca özellikle Doğu Avrupa ve Rumeli'ye ihraç edi-

len Batı Anadolu pamukluları için de bir antrepo durumunda idi. Bursa'daki ithal mallarının yıllık vergi yekûnû 1487'de 140.000 dukaya ulaşmıştı. Burada ayrıca gümüş ve bakır para basımı yapılan bir darphâne vardı ve bundan bir yılda 6000 duka gelir sağlanıyordu. Bursa'da ticaret hayatının bir göstergesi olan ihtisab vergi gelirleri XVI. yüzyılda bir yıl için 215.000, gümrük gelirleri 166.666 akçeye *mukâtaa**'ya verilmişti. İpeğin tartılması sırasında alınan mizan (mizânü'l-harîr) vergi geliri ise 2.587.000 akçeye mukâtaaya verilmişken bu rakam XVI. yüzyıl başlarından itibaren düşüş göstermeye başladı. 1599-1628 yıllarında Şah Abbas'ın Osmanlı-İran ipek yolunu değiştirme teşebbüsü Bursa ticaretini bir süre için olumsuz yönde etkiledi. Ancak bu durum Bursa ve civarında ipek üretimini teşvik etti. XVIII. yüzyılda Avrupa işi iyi kalite ipeğin ülkeye girişi, İzmir'in ticaret şehri olarak rekabeti Bursa'nın eski önemini sarstı. Fakat yine de iç tüketime yönelik ipekli kuşmaş imali sürdü. XIX. yüzyılda mahallî pazarları Avrupa'nın ucuz pamuklu ve ipekli ipeği istilâ etti. Nitekim 1846'da Bursa'nın İngiliz konsolosu buranın ipekli ipeğinin ve pamuklularının kullanım dışı kaldığını belirtir. Bursa ipek ve pamuklularının İngiliz, Alman ve İsveç taklitleri şehirde büyük revaç bulmaya başladı. Ancak 1837'de mahallî ipek endüstrisinde buhar gücünün kullanılmasına başlanması sonucu şehir sadece Batı için ham ipek üreten bir yer olmaktan kurtarıldı. Yirmi beş yıl içinde iplikhâne sayısı otuz beşe ulaştı ve 1914'te ham ipek imali 1000 tona ulaştı. Bu gelişme İstiklâl Harbi yıllarında gerilediyse de daha sonra yeniden bir toparlanma gösterdi.

Bursa sadece bir iktisadî merkez değil aynı zamanda önemli bir kültür şehri durumunda idi. Özellikle İstanbul'un fethinden önce şehirde oldukça yoğun bir kültürel faaliyet hâkimdi. Nitekim burada Osmanlı devlet adamlarının yanında Şemseddin Fenârî, Abdurrahman Bistâmî, Molla Hüsrev, Molla Yegân, Molla Zeyrek, Lâmiî, Üftâde, Niyâzî-i Mısırî, Süleyman Çelebi, Bursalı İsmâil Hakkı, Hasan Çelebi, Ahmed-i Dâî, Ahmed Paşa, Tâceddin Ömer Şifâî, Cinânî gibi birçok âlim, mutasavvıf, tarikat şeyhi, şair, edip ile Neşrî, Cizyedarzâde Ahmed, İsmâil Belîğ, Ferâizcizâde Mehmed Saîd gibi tarihçiler de yetişmiştir. Ayrıca hakkında daha Osmanlı döneminde müstakil monografilerin yazıldığı şehirlerden

XX. yüzyıl başında Bursa İpekçilik Okulu
(İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.422)

Muradiye Camii ve türbeleri - Bursa

biri de Bursa'dır. Özellikle İsmâil Belîğ'in *Güldeste-i Riyâz-i İrfân* adlı eseri bunların arasında en önemlisidir.

Bursa'da fetihten sonra süratle gerek padişahlar gerek hânedan mensupları gerekse bunların yakınları ve diğer devlet adamları tarafından çeşitli eserler meydana getirildi. Bugüne ulaşabilen başlıca büyük âbideler arasında, Orhan Camii ve Külliyesi, I. Murad'ın yaptırdığı Hüdâvendigâr Camii ve Külliyesi, Yıldırım Bayezid zamanında inşa edilen Ulucami ve Yıldırım Bayezid Külliyesi, Yeşilcami ve Külliyesi, II. Murad'ın Murâdiye Külliyesi, Alâeddin Camii, Şehâdet veya Kale Camii, Timurtaş Paşa Camii ve Emîr Sultan Camii sayılabilir. Ayrıca irili ufaklı daha birçok mescid ve cami de bulunmaktadır. Bunlardan bugüne ulaşanların en eskileri arasında Selçuk Hatun Camii, Acem Reis Mescidi, Azeb Bey Mescidi, Tuzpazarı Camii, Koca Nâib Camii, Bedreddin veya Hafsa Hatun Camii'ni saymak mümkündür. Yine bugüne gelebilen dokuz kadar medrese mevcuttur. Külliyeleere ait olanların dışında bunların en önemlileri, Orhan Bey döneminde yapılan Lala Şâhin Paşa Medresesi, I. Bayezid dönemine ait Eyne Bey ve Molâ Fenârî medreseleri, Fâtih döneminde inşa edilen Ahmed Paşa Medresesi'dir. Osman Bey'den itibaren Fâtih'e kadar gelen ilk Osmanlı padişahlarının türbeleri de buradadır. Ayrıca diğer hânedan mensupları ile önde gelen kimselere ait daha birçok türbenin yer aldığı şehirde çoğu çifte hamam şeklindeki hamamlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında, külliyelekiler dışında, I. Murad dönemine ait Şengül Hamamı, I. Mehmed döneminde yapılan Mahkeme Hamamı, II. Mu-

rad dönemine ait Umur Bey ve Atpazarı hamamları ile Fâtih devrinde yapılan Kadı ve Perşembe hamamları sayılabilir. Ayrıca birçok han ve bedesten de zamanımıza ulaşabilmiştir.

Bursa, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Anadolu eyaletine bağlı olan ve Hüdâvendigâr adını taşıyan sancağın merkezi idi. XVI. yüzyılda Hüdâvendigâr sancağının merkez kazası Bursa'dan başka otuz kadar kazası daha vardı. Bunlar arasında İnegöl, Yarhisar, Domanıç, Yenişehir, Söğüt, Taraklu, Geyve, Akyazı, Akhisar, Göynük, Beypazarı, Mihaliç, Kite, Gönen, Göl pazarı, Bergama önemli idarî birimleri teşkil ediyordu. Ayrıca Seferihisar, Ermenipazarı, Atranos, Kepsut, Mihaliçcik, Edincik, Kızılcatuzla, Tarhala ve Fesleke kazaları da buraya bağlı idi. Bu idarî durum ufak tefek değişikliklerle XIX. yüzyıla kadar sürdü. 1832'de müstakil mutasarrıflık olan Bursa, Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga mutasarrıflıkları ile birlikte yeni teşkil edilen Hüdâvendigâr eyaletine bağlandı ve bu eyaletin merkezi oldu. 1856-1857'de Hüdâvendigâr eyaleti Bursa, Koca-ili, Kütahya, Karahisar, Erdek, Biga, Karesi, Ayvalık livâlarından müteşekkildi. Bu sırada Bursa livâsına bağlı yirmi dört nahiye bulunuyordu. 1865'te Hüdâvendigâr eyaletine Bursa, Karesi, Koca-ili, Kütahya, Karahisar livâları bağlı olup vali Bursa'da oturuyordu. 1908'de ise eyalet, Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar ve Karesi sancaklarından meydana geliyordu. Bursa sancağı altı kaza, beş nahiye ve 664 köye sahip bulunuyordu. Bursa Cumhuriyet döneminde müstakil il haline getirildi.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 23; *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri* (haz. Ö. Lütfi Barkan — Erver Meriçli), İstanbul 1988, I; "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar II: Kânunnâme-i İhtisab-ı Bursa" (haz. Ö. Lütfi Barkan), *TV*, II/7-12 (1942-43), s. 15-40; *Kânunnâme-i Sultân ber-Mûceb-i Örf-i Osmânî* (nşr. R. Anhegger — Halil İnalçık), Ankara 1956, s. 36; *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi* (1287-1335); İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 339-340; J. Schiltberger, *The Bondage and Travels* (trc. J. B. Telfer), London 1879, s. 40; B. de la Broquière, *Les Voyage d'outremer* (ed. Ch. Schefer), Paris 1892, s. 131-137; Aşıkpaşazâde, *Târih* (Giese), s. 22-23, 28-29; Neşrî, *Cihannûmâ* (Taeschner), I, 39; P. Belon, *Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce*, Paris 1588, s. 450-451; Peçuyulu İbrâhim, *Târih*, I, 313; Kâtib Çelebi, *Cihannûmâ*, s. 657-658; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 7-55; G. Wheler — J. Spon, *A Journey into Greece in*

Company of Dr. Spon of Lyons, London 1682; I. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Lyons 1717, II, 469; Balırdzâde Mehmed Efendi, *Rauzatü'l-evliyâ*, Bursa Orhan Cami Ktp., nr. 4; Belîğ, *Güldeste*; Esrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin, *Vefeyâtü'l-urefâ*, Bursa Orhan Cami Ktp., nr. 58; Mehmed Râsid, *Zübde-tü'l-vekâyi' der-Belde-i Celile-i Bursa*, Millet Ktp., Ali Emîri, Tarih, nr. 89; J. von Hammer, *Umblick auf einer Reise von Konstantinopel nach Brussa*, Pest 1818; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Göttingen 1841, II, 66; J. Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, London 1862 (D. Sandison'un raporu, Public Record Office: F. O. nr. 195; 113, 299, 393, 598, 680, 721, 774); G. Perrot, *Souvenir d'un voyage en Asia Mineure*, Paris 1864; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, Paris 1866, I, 326; Cuinet, IV; A. Wachter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien*, Leipzig 1903, s. 55; Hasan Taib, *Hatıra yâhud Mir'ât-ı Bursa*, Bursa 1323; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, Bursa 1332; Texier, *Küçük Asya*, I, 209-243; H. Wilde, *Brussa, eine Entwicklungstätte türkischer Architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen*, Berlin 1909; P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant*, Paris 1911, II, 492; A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859*, Hanover 1920, s. 29, 350; G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medicis*, Cambridge 1932, s. 108; A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa 1937; Kâmil Kepeci, *Bursa Hamamları*, Bursa 1938; a.mlf., *Bursa Hanları*, Bursa 1950; H. Turhan Dağlıoğlu, *Onaltıncı Asırda Bursa*, Bursa 1940; Neşet Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946; Sedat Çetintaş, *Türk Mimarı Anıtları: Osmanlı Devri Bursa'da İlk Eserler*, İstanbul 1946; Kâzım Baykal, *Bursa Yangınları*, Bursa 1948; a.mlf., *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950; A. Gabriel, *Une capitale turque: Brousse*, Paris 1958; F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960; A. Tevhid, "Bursa'da Umur Bey Camii Kitabesi", *TOEM*, III/14 (1328), s. 865-872; a.mlf., "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kâin Türbeleri", a.e., III/16-17 (1328), s. 977, 1047; a.mlf., "Bursa'da En Eski Kitâbe", a.e., V/29 (1330), s. 318-320; M. Arif, "Bursa'da Veled-i Yanc Camii", a.e., III/15 (1328), s. 967-968; M. Ziya, "Bursa'daki Türbelerimizden Gayri Mektûb Kitâbeler", a.e., XI-XIII/62-77 (1336-39), s. 129-133; H. İnalçık, "Bursa Şerhiye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *TTK Belleten*, XI/44 (1947), s. 693-703; a.mlf., "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 51-57; a.mlf., "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III/2 (1960), s. 131-147; a.mlf., "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XIX (1969), s. 97-140; a.mlf., "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, XXIV/92 (1960), s. 45-96; a.mlf., "Bursa", *Eİ2* (İng.), I, 1333-1336; Murat Çizakça, "Bursa İpek Sanayinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)", *GelD*, I (1978), s. 98-110; Leila Erder, "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865)", a.e., I (1987), s. 111-122; *Üludağ*, Bursa Halkevi Dergisi; B. Darkot v.dğr., "Bursa", *İA*, II, 806-819.

